

УДК 398.21(=161.2):82.09:[7.042::599.742.17]

Персонажний код кумулятивної казки: лисиця

Ольга ТРЕБИК

Аспірантка відділу фольклористики
Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології
імені М. Т. Рильського Національної академії наук України
01001, м. Київ, вул. Грушевського, 4
E-mail: etnolog@etnolog.org.ua

Кожен фольклорний персонаж є елементом складної системи персонажів традиційної культури. Для тлумачення фольклорного тексту необхідно розшифрувати персонажний код відповідного жанру, зокрема кумулятивної казки. У статті проаналізовано важливий елемент казкового персонажного коду – образу лисиці. Дослідження здійснено на матеріалі казок із кумулятивними структурами: "Пан Коцький", "Лисичка та Журавель", "Лисичка сестричка" та "Колобок" (усього 20 варіантів). Простежено етапи вивчення тваринних образів у фольклористиці. Запропоновано аналізувати казкового персонажа за такою схемою: місце кумулятивної структури в тексті казки; аналіз кумулятивної структури; на якому етапі казки з'являється персонаж; функції персонажа; особливості персонажа. Відповідні висновки автор робить на основі статистичних даних. Досліджено зв'язок образу лисиці з іншими персонажами казки, проаналізовано кумулятивні структури, їх види, функції кумуляції.

Ключові слова: персонажний код, кумулятивна казка, образ лисиці, функції казкового персонажа.

У дослідженні кумулятивної казки особливої уваги заслуговує її персонажний код. Важливо з'ясувати, які персонажі є найчастотнішими, а також вивчити їхні функції і місце в кумулятивній структурі казки.

Серед найпопулярніших персонажів кумулятивної казки є лисиця. Ця тварина мало відображена в міфологічних віруваннях і обрядах. Найчастіше вона символізує жіночий шлюбний символ і є уособленням хитрості [7, с. 114–116].

Уперше до питання реконструкції первісного значення тваринних образів та їх символіки звернулися ще в 30–40-х роках XIX ст. українські фольклористи І. Вагилевич та М. Костомаров. Відома також праця про образи тварин в індоєвропейській міфології Анджело де Губернатіса "Zoological Mythology" [8, с. 15]. Узагальнюючі дослідження про тварин у міфології різних народів О. Афанасьєва (1852, 1866) [5, с. 95–118]. та В. Клінгера (1911) [10] можна вважати прикладами трудомісткої наукової роботи того часу, хоча методологічні принципи цих праць є доволі еkleктичними, а тому такі розвідки сьогодні можуть слугувати лише джерельною базою для критичного аналізу.

Народним уявленням про тварин присвячені записи О. Кольберга [1] та К. Мошинського (1967) [2]. Ці дослідники розглядали тваринні образи в контексті слов'янської культури, народних вірувань, звичаїв, обрядів, залучаючи до аналізу український фольклорний матеріал.

Для аналізу образу лисиці пропоную таку схему:

1. Місце кумулятивної структури в тексті казки:

А. Власне кумулятивна.

- В. Зав'язка.
 С. Розвиток подій.
 D. Розв'язка.
 2. Аналіз кумулятивної структури.
 А. Ланкова.
 В. Включена.
 С. Змішана.
 3. На якому етапі казки появляється персонаж.
 А. Зав'язка.
 В. Розвиток подій.
 С. Розв'язка.
 4. Функції персонажа.
 1. Лисиця наречена.
 2. Лисичка сестричка.
 5. Особливості персонажа
 А. Розумна.
 В. Не розумна.
 С. Дволика.

“Пан Коцький” (АА103, СУС 103). Варіанти казки “Пан Коцький” свідчать, що кумулятивна структура найчастіше наявна в розвитку подій. Усього проаналізовано п'ять варіантів цієї казки. Три із них містять кумуляцію.

Лисиця в цій казці є другорядним персонажем. Вона зображена хитрою, облесливою, здатною на всілякі вигадки, тому може обдурювати навіть сильніших від себе тварин. У багатьох казках лисиця постає з такими персонажами як вовк, журавель, кіт, які є її спільниками чи побратимами. Але часто вони намагаються перехитрити один одного в бажанні отримати більшу частину здобичі. Для цікавої, виразної, емоційної оповіді народна казка, зображуючи такі події, часто використовує кумуляцію.

Перший аналізований варіант казки “Пан Коцький” є власне кумулятивною казкою з ланковою та включеною кумулятивними структурами. Кумуляція тут виконує такі функції: нагнітання оповіді, підведення до кульмінації, загострення уваги слухача. Зав'язкою в казці є знайомство kota з лисицею і позиціонування його як пана, якого слід боятися і запобігати перед ним, виконувати всі його забаганки.

Сюжет другого варіанта казки збігається з першим, але відрізняється зав'язкою: *“В одного чоловіка був кіт старий, неспособний миш ловити. Ото хазяїн його узав та й вивіз у ліс, думає: нащо він мені здався? Тільки дурно буду годувати. Нехай лучче у лісі ходить. Покинув його, а сам і поїхав. Коли це приходить до його лисичка та й питає його: “Що ти таке?” А він каже: “Я – пан Коцький”. Так лисичка каже: “Будь ти мені за чоловіка, а я тобі за жінку буду”. А він і согласивсь. Ото веде його лисичка до своєї хати”* [18, с. 23–25].

Третій і четвертий варіанти мають однакові всі ланки і сюжет, хоча казкарі вжили різні слова, діалоги. У цих варіантах немає кумулятивної структури.

Варіанти	Особливості кумулятивної структури	Місце кумуляції у структурі тексту
1. “Пан Коцький” [16]	Кумуляція завершується фінальною ланкою, що яскраво демонструє основну функцію кумуляції: створення нісенітничі, колотнечі, нагнітання оповіді, утримування уваги слухача. Кумуляція наявна у 20 ланках: 17 експліцитних та 3 імпліцитних, всі вони творять ланкову структуру: $(a1+a2+a3.(a4)..+a5) + bcdef + (g1+g2+g3+g4+g5) + b2c2d2e2f2A$	Кумуляція наявна у розвитку подій та розв'язці

2. "Пан Коцький" [18, 23-25]	Кумуляція складається з семи ланок($a_1+a_2+a_3.a_4$) + ($b_1+b_2+b_3$); функції кумуляції: для нагнітання оповіді тексту, підведення до кульмінації сюжету	Кумуляція наявна у розвитку подій та розв'язці
3. "Пан Коцький" [15, с. 158-159]	Немає кумуляційної структури	Немає кумуляції
4. "Пан Коцький" [9, с. 156-157]	Немає кумуляційної структури	Немає кумуляції
5. "Пан Коцький" [9, с. 157-158]	($a_1+a_2+a_3+ a_4$) 4 ланки	Кумуляція наявна у розвитку подій

До кумуляції в п'яти варіантах казки призводить поява нового героя або її зовсім немає. Кумуляція в кожному варіанті, а саме в першому, другому і п'ятому, зумовлена прагненням оповідача акцентувати на страхові лісових звірів перед котом.

Вид кумуляції в усіх варіантах цієї казки не змінюється – вона є ланковою, тобто відбувається "нанизування" певних подій, причому оповідь супроводжується речитативом.

У цій казці лисиця виконує функцію нареченої. Під час зустрічі з котом вона каже: "Будь ти мені за чоловіка, а я тобі за жінку буду". Водночас для лисиці характерна неабияка хитрість і розум, адже вона примушує всіх жителів лісу повірити в силу та могутність власного чоловіка.

Найбільш наочним прикладом використання кумуляції є перший варіант казки. Текст містить таку кумулятивну структуру:

$bcdef + (g_1+g_2+g_3)$

Bcdef (кожна ланка ланцюга позначена буквами латинського алфавіту):

- Я піду по м'ясо, щоб було що в борщ.
- А я піду по буряки та картоплю.
- А я меду принесу на закуску.
- А я капуста [16, с. 8,10].

$(g_1+g_2+g_3+g_4+g_5)$

"Лисичка та журавель" (АА 60, СУС 60). Ця відома українська народна казка представляє лисицю як жадібного та підступного персонажа. Вона перша прагне обдурити гостя: "Лисичка наварила кашки і по тарілочці тоненько розмазала. Прийшов журавлик до лисички, а вона ждала його. Подала кашку, а журавлик дзьобом стук-стук по тарілочці і нічого не може взяти. Тоді лисичка язичком усе злизала" [11, с. 49].

А далі проявляється її прагнення наживи: "А лисичка іде та їй думає: "Оце вже наїмся" [9, с. 386].

Варіанти	Особливості кумулятивної структури	Місце кумуляції у структурі тексту
1. "Журавель і лисичка" [9, с. 386-387]	Казка не містить кумуляції; складається з двох ланок: приходу журавля на гостину та взаємного візиту лисички. Після візиту лисички розв'язка така: "Та від того часу й не приятелює з журавлями". Це традиційне етіологічне уявлення про причину "стосунків" цих тварин	Немає кумуляції

2. "Лисичка і журавель" [11, с. 49]	Цей варіант казки теж не містить кумуляції.	Немає кумуляції
3. "Лисичка і журавель" [17, с. 3–4]	Варіант є дуже стислим, без діалогів. Це своєрідна коротка версія казки, переказ	Немає кумуляції.
4. "Журавель і лисичка" [11, с. 48–49]	($a_1+b_1+a_2+b_2+a_3+b_3$) 6 ланок Цей варіант містить розлогі діалоги. Казка є власне кумулятивною, кожна ланка описує певний етап розгортання подій.	Власне кумулятивна казка
5. "Журавель і лисичка" [18, с. 30–32]	Казка містить маятникову кумуляцію: ($a=b$)5 + ($a=b$)3 + ($a=b$)3	Власне кумулятивна казка

Усі ланки кумулятивної структури четвертого варіанта казки необхідні для передачі важливих сюжетних етапів, а саме – ритуалізованих запрошень у гості, реплік під час і після гостини:

a1: "– Приходь, – каже, – журавлику, приходь, лебедику! Я для тебе – як для себе. Я для тебе – як для себе".

b1: "– Призволяйся, журавлику, призволяйся, лебедику!"

a2: "– Вибачай, журавлику, – що мала, тим тебе й приймала, а більше нема нічого".

b2: "– Приходь же, лисичко, тепер ти до мене в гості".

a3: "– Призволяйся, любя приятелько, не соромся!"

b3: "– Оце ж, – каже, – вибачай, лисуню, що мав, то тим і приймав. Та вже більше нічого не маю на гостину" [17, с. 3–4].

Нарешті, виявившись переможеною, лисиця не змирилась з поразкою: "Ох і розгнівалася ж лисичка! Так розсердилася, що й подякувати забула, як годиться, чемним бувши. Так-то їй журавлева гостина до смаку припала! Та від того часу й не приятелює з журавлями" [17, с. 4].

П'ятий варіант казки кардинально відрізняється від попередніх чотирьох як сюжетом, так і особливостями оповіді. У попередніх варіантах йшлося про взаємну гостину лисиці і журавля, а цей варіант розказує історію зимівлі та непростих стосунків. Казка починається з зачину, в якому описується зустріч лисиці і журавля. Зачин містить діалог; його структура така:

– Скільки в тебе думок?

– Десять, – журавель каже. – А в тебе скільки?

– Одна.

А далі знов каже лисичка до журавля:

– Скільки в тебе думок?

– Дев'ять. А в тебе скільки?

– Одна.

Тоді знов лисичка каже:

– Скільки в тебе думок?

– Вісім. А в тебе скільки?

– Одна [9, с. 386].

Казкар не переповідає всіх ланок, тобто наступні ланки імпліцитні: "Та так усе лисичка питає журавля, а той усе по одній зменшує".

Після діалогу текст набуває вигляду маяткової кумулятивної структури. Тут знову маємо майже ритуалізований діалог головних персонажів:

Лисиця каже:
 – Куме!
 А журавель:
 – Кумо!
 Лисиця каже:
 – Куме!
 А журавель:
 – Кумо!
 Лисичка й каже:
 – Гов! [9, с. 386].

За те, що лисиця пустила на зимівлю до себе журавля, вона просить його виконати обіцянку – навчити її літати:

– А що, добре літати?
 – Добре!
 Журавель злетів до неї та й каже:
 – Сідай на мене знов.
 Вилетів журавель вище хати, пустив її й питається:
 – А що, добре літати?
 – Добре!
 – Сідай же ще на мене!
 Лисичка сіла, а журавель вилетів з нею високо-високо, так, що й оком не бачити, знов пустив лисичку та й питається:
 – А добре літати?
 Дивиться – аж тільки кісточки лисиччині лежать [9, с. 386].

Лише тут читач усвідомлює, що насправді трікстером є журавель, а не лисиця. Кумуляція в цьому варіанті використана для нагнітання оповіді, утримування уваги слухача, увиразнення несподіваного завершення казки.

“Лисичка сестричка” (АА 170, СУС 170).

Варіанти	Особливості кумулятивної структури	Місце кумуляції у структурі тексту
<p>1. “Лисичка-сестричка” [18, с. 13–17]</p>	<p>Кожна ланка описує отримання лисицею певної здобичі, а саме яворця (кленової гілки, що є символом смутку), курки, печі, волів, невістки. У послідовній включеній кумуляції описано лише три ланки, проте вони є найбільш важливими. Це особливість цього варіанта оповіді казки. Структура кумуляції така: a1 a2 a4 a5. Далі відбувається діалог нарікання про неочікуване шахрайство інших персонажів, господарів. Діалог має ланкову структуру: b1+b2+b3+b4. (a1+a2+a3+a4+a5)+(a1 a3 a4 a5) + (b1+b2+b3+b4) 13 ланок. Неочікувана розв’язка історії полягає в зловмисних діях. Усе зрештою призводить до відривання хвостів усім зайцям. Це етіологічна оповідь - спроба пояснити, чому у зайців куці хвости.</p>	<p>Власне кумулятивна казка, ланкова кумуляція</p>

2. "Лисичка-сестричка" [3]	Казка власне кумулятивна має ланкову кумуляцію на початку: a1+a2+a3+a4+a5. Лисиця вихваляється власними здобутками: a1a2+a2a3+a3a4+a4a5 (включена, тобто в ланці повторюється текст попередньої): кінцівка збігається із завершенням варіанта 3.	Власне кумулятивна
3. "Лисичка-сестричка" [4]	Сюжет казки є діалогом (наріканням) лисиці на власне тіло. Сам діалог обрамлений кумулятивною структурою. Казка як формою, так і структурою подібна на вірш. Містить кумулятивну структуру a1+a2+a3.	Ланкова кумуляція в розвитку подій
4. "Лисичка-сестричка і вовк-панібрат" [18, с. 6-7] ¹	Зачин казки схожий на попередні варіанти, але починається з обману лисичкою. Цей фрагмент є першою ланкою кумулятивною структури: a1+a2+b1+b2+b3+b4+c1+c2. Розв'язка не містить кумулятивної структури. На кожному етапі казки хтось ставав переможцем (a1+a2): лисиця обманула господиню; b1+b2+b3+b4: вовк обманув лисицю; c1+c2: лисиця вчить вовка. Розв'язка є очікуваною: після обману вовка лисиця помстилася йому, "навчивши" ловити рибу.	Власне кумулятивна
5. "Лисичка сестричка" [19]	Сюжет збігається з варіантом 4, але у ньому в зачині немає кумуляції. У розвитку подій наявна та ж кумулятивна структура, а саме b1+b2+b3+b4, після якої є також кумуляція у фрагменті із навчанням вовка c1+c2+c3+d1+d2+d3+d4+d5.	Власне кумулятивна

Варіант третій як формою, так і структурою подібний на вірш. Містить кумулятивну структуру a1+a2+a3, у якій

a1 [Ніжки, ніжки, що ви робили.

Та ми через гай, пеньки, дрючки скікли, скікли і в нору втекли].

a2 [А ви, оченята мої, що ви робили.

А ми вилуплялись, щоб нору не пробігти].

a3 [А ти хвостик, що робив.

А ти хвосте злодій мені

Та все мильк, мильк,

Щоб мене вовчики схватили.

Розсердилась на нього,

Та, нате, вовчики, хвіст мій з'їште] [4].

"Колобок" (АА 296. СУС 2025)

Варіанти	Особливості кумулятивної структури	Місце кумуляції у структурі тексту
1. "Колобок" [18, с. 2-3]	Діалог колобка має ланкову структуру: a1+a2+a3+a4+a5. Під час зустрічі зі звірями він співає пісню і втікає від них. Усе завершується на останній ланці кумуляції.	Власне кумулятивна

¹ Текст контамінований із сюжетом казки "Солом'яний бичок" (СУС 158, 159).

2. "Колобок" [9, с. 480-481]	Власне кумулятивна; як і попередній варіант має п'ять ланок a1+a2+a3+a4+a5.	
3. "Колобок" [14]	Усі три варіанти мають включену структуру: a+ab+abc+abcd+abcde	
4. "Колобок" [13]		
5. "Колобок" [12]		

Два перші варіанти є однаковими за формою кумуляції і текстом, проте пісня Колобка в трьох варіантах різна. У першому варіанті Колобок співає:

– Я по коробу метений,
На яйцях спечений, –
Як од баби та од діда втік,
Так і од тебе втечу! [18, с. 2].

Другий варіант:

– Я по засіку метений,
Я із борошна спечений,
– Я від баби втік,
Я від діда втік,
То й від тебе втечу! [13, с. 12].

Наступні третій, четвертий і п'ятий варіанти казки є подібними за своєю включеною структурою, хоча пісенька Колобка в усіх варіантах різна.

Третій варіант:

Я у коморі метений,
Я із муки спечений,
Я від баби утік,
Я від діда утік,
Я від зайця утік,
Я від вовка утік,
Від ведмедя утік,
То й від тебе втечу! [14, с. 9].

На підставі аналізу схеми казок, особливостей лексики, варіантів можна зробити висновок, що наведені фрагменти не зазнали втручання упорядників. Це оповіді різних казкарів у різних регіонах. У варіантах проаналізованих сюжетів наявні кумулятивні структури. Отже, можна узагальнити:

- кумулятивна структура в тексті казки наявна або в розвитку подій, або взагалі відсутня;
- проаналізовані казки мають ланкову кумуляцію (варіанти всіх опрацьованих казок), маятникову (5-ий варіант казки "Лисичка та журавель"), включену (1-ий варіант казки "Пан Коцький", 2-ий варіант казки "Лисичка-сестричка", 3-ій, 4-ий, 5-ий варіанти казки "Колобок");
- казковий персонаж лисиця найчастіше появляється на початку казки ("Пан Коцький", "Лисичка-сестричка", "Лисичка та журавель"), або наприкінці ("Колобок"), призводячи до кульмінації;
- лисиця є важливим діяльним персонажем, який зумовлює розв'язку;
- найчастіше лисиця є розумним лихим персонажем. Водночас у деяких варіантах наприкінці лисицю можуть перехитрити інші персонажі ("Лисичка та журавель", "Лисичка-сестричка").

ЛІТЕРАТУРА

1. Kolberg O. Dzieła wszystkie / O. Kolberg. – Wrocław; Poznań, 1961–1985. – Т. 1–60.
2. Moszyński K. Kultura ludowa Słowian / K. Moszyński. – Warszawa, 1967. – Т. II. Kultura duchowa. – Cz. 1, 2.
3. АНФРФ ІМФЕ. – Ф. 1–2. – Од. зб. 278. – Арк. 294–296.
4. АНФРФ ІМФЕ – Ф. 14–3. – Од. зб. 15. – Арк. 114–115.
5. Афанасьев А. Зооморфические божества у славян: птица, конь, бык, корова, змея и волк / А. Афанасьев // Отечественные записки. – 1852. – Т. LXXX (№ 1). – С. 1–24 (№ 2).
6. Афанасьев А. Поэтические воззрения славян на природу. Опыт сравнительного изучения славянских преданий и верований в связи с мифическими сказаниями других родственных народов: в 3-х т. / А. Афанасьев. – Москва, 1866. – Т. 1.
7. Гура А. Лисица // Славянские древности. Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под ред. Н. И. Толстого. – Москва, 2004. – Т. 3. – С. 114–116.
8. Гура А. Символика животных в славянской народной традиции / А. Гура. – Москва, 1997. – С. 15.
9. Казки про тварин / упоряд., вступ. стаття та прим. І. П. Березовського. – К. : Наукова думка, 1976.
10. Клиnger В. Животные в античном и современном суевении / В. Клиnger // Университетские известия. – 1909. – № 10. – С. 1–81; № 11. – С. 83–141; 1910. – № 1. – С. 143–205; № 5. – С. 207–218; № 11. – С. 219–279; 1914. – № 3. – С. 281–360.
11. Коли ще звірі говорили: казки про тварин / упоряд. та ред. С. Крижанівського. – К. : Веселка, 2001.
12. Колобок. Українська народна казка. – Дніпропетровськ: Промінь, 1990. – 19 с.
13. Колобок. Українська народна казка. – К. : Веселка, 1984. – 24 с.
14. Колобок. Українська народна казка. – К. : Мистецтво, 1989. – 15 с.
15. Памятники галицко-русской народной словесности. – К., 1915. – Вып. 1.
16. Пан Коцький. – К. : Дніпро, 1972. – 20 с.
17. Перша в'язочка бубликів. Збірник казок. Тварини / упоряд. В. Чередниченко. – К., 1921.
18. Рудченко И. Народные южнорусские сказки / И. Рудченко. – К., 1869. – Вып. 1.
19. Українські народні казки про тварин. – К. : Україна, 2004. – 192 с.

Character Code of Cumulative Tale: Fox

Olga TREBYK

Each folklore character is a part of complex character system in the traditional culture. To interpret folklore, it is necessary to decipher the text of character code of the corresponding genre. In our case, it is a cumulative tale. The purpose of this article is to analyse important elements of the tale character code – the character of a fox. Research was carried out on the materials Ukrainian cumulative tales, such as: “Mr. Kotsky”, “Sir Cat-O-Puss” “Fox and Crane”, “Fox sister” and “Little round bun” (total of 20 variants). The stages of animal characters study in folklore was tracked. The author suggests analysing the character as follows: location of the cumulative structure the tale; analysis of cumulative structure; the stage of the tale when character appears; character functions; character peculiarities. In the article, the author makes an analysis of relevant conclusions based on statistics. The link between the character of a fox and other folk tale characters is researched. Cumulative structures of folk tales, as well as their types, and functions of accumulation are analysed.

Key words: character functions, cumulative tale, fox.

Стаття надійшла до редколегії 9.07.2016

Прийнята до друку 12.09.2016